

специфічними для держави: виникнення права власності на відмерле майно, конфіскація майна, націоналізація майна, перевід майна з публічної сфери власності в приватну сферу власності.

Проведений аналіз статусу держави як суб'єкта права власності на землю дає можливість сформулювати основні висновки. По-перше, розподілення власності на форми (у тому числі на землю) в Румунії здійснюється в залежності від правового режиму, який застосовується до певного майна, а не в залежності від категорії суб'єкта, який реалізує право власності. По-друге, публічна власність є спеціальною категорією власності, яка підпорядковується адміністративному режиму, однак користується загальними нормами, захищаючими право власності в межах, передбачених законодавством. По-третє, земельні ділянки, які є об'єктом права публічної власності держави виключаються з цивільно-правового обігу, а земельні ділянки, які належать до приватної сфери права власності держави знаходяться у цивільно-правовому обігу.

Література

1. Oprisan C. Studii de drept romanesc. — Bucuresti, 1995. — С. 1.
2. Birsan C., Gaita M., Pivniceru M. M. Drepturile reale. — Iasi, 1997. — С. 43–62.
3. Dr. Florin Sericciu. Drept agrar si drept funciar. — Bucuresti: Lumina Lex, 2000. — С. 332–333.
4. Popescu A. Drept funciar. — Bucuresti, 2001. — С. 24.
5. Tudorache D. C. Domeniul public si domeniul privat al statului in lumina legii fondului funciar // Dreptul. — 1992. — № 5. — С. 18–20.

УДК 349.6:34.03

І. І. Каракаш

ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРИРОДНОРЕСУРСОВОГО Й ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Відповідно до ст. 50 Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 р. [1], «кожний має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди». Наведеному конституційному праву громадян кореспондує їх обов'язок, закріплений в ст. 66 Основного Закону країни, відповідно до якої «кожний зобов'язаний не заподіювати шкоду природі», а у випадку її нанесення — відшкодувати заподіяні збитки. З наведених конституційних норм випливає, що завдана шкода природним ресурсам і навколишньому природному середовищу підлягає відшкодуванню незалежно від правомірності чи протиправності їх заподіяння. Однак у переважній більшості випадків така шкода завдається протиправними діями або бездіяльністю. У зв'язку з цим питання юридичної відповідальності в цій сфері заслуговують на увагу правозастосовчої практики.

Природноресурсові й екологічні правопорушення тягнуть за собою юридич-

ну відповідальність осіб, які їх вчинили. Прямі вказівки на це закріплені в нормативно-правових актах природноресурсового й екологічного законодавства. Так, згідно з ч. 1 ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. [2] з наступними численними змінами і доповненнями, порушення законодавства про охорону довкілля тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільну і кримінальну відповідальність.

Норми природноресурсового й екологічного права містять правові вимоги щодо використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища, межі належного здійснення природноресурсових і екологічних прав та виконання обов'язків, перелік найбільш характерних порушень цих прав і обов'язків тощо. Санкції ж за ці правопорушення містяться у кримінальному, адміністративному, цивільному і трудовому законодавстві. У залежності від умов і порядку застосування відповідних правових санкцій розрізняються відповідні види юридичної відповідальності за порушення природноресурсового й екологічного законодавства.

Кримінальна відповідальність за природноресурсові й екологічні правопорушення передбачена у розд. VIII Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. [3], який цілком присвячений злочинам проти довкілля. Зазначений розділ чинного Кримінального кодексу передбачає відповідний перелік найбільш небезпечних кримінальних правопорушень у сфері використання природних ресурсів і охорони довкілля. До них належать: порушення правил екологічної безпеки (ст. 236); нежиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237); приховування або перекручування відомостей про екологічний стан або захворюваність населення (ст. 238); забруднення або псування земель (ст. 239); порушення правил охорони надр (ст. 240); забруднення атмосферного повітря (ст. 241); порушення правил охорони вод (ст. 242); забруднення моря (ст. 243); порушення законодавства про континентальний шельф України (ст. 244); знищення або пошкодження лісових масивів (ст. 245); незаконна порубка лісу (ст. 246); порушення законодавства про захист рослин (ст. 247); незаконне полювання (ст. 248); незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 249); проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів (ст. 250); порушення ветеринарних правил (ст. 251); умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252); проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля (ст. 253); безгосподарське використання земель (ст. 254).

Не можна стверджувати, що наведений перелік кримінальних злочинів у сфері природокористування та природоохорони є абсолютно новим. Більшість з них були передбачені у пізніших редакціях попереднього Кримінального кодексу від 28 грудня 1960 р. [4]. Новими ж складами кримінальних злочинів є: порушення правил екологічної безпеки; нежиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення; забруднення або псування земель; порушення законодавства про захист рослин; умисне знищення або пошкодження

територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду; проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля; безгосподарське використання земель. Таким чином, тільки сім з дев'ятнадцяти статей чинного Кримінального кодексу можна визнати новими, тому що у тій чи іншій редакції всі інші були раніше передбачені.

Проте оновлений зміст екологічних злочинів звертає на себе увагу, по-перше, сучасним формулюванням складів чинених кримінальних правопорушень, а по-друге, передбаченими у переважній більшості випадків санкціями у вигляді кримінально-правових штрафів, застосовуваних за здійснення таких злочинів. Крім цього, перевага нового Кримінального кодексу полягає у тому, що в ньому екологічні злочини систематизовані за ознакою взаємозв'язку між собою і знаходяться у визначеній єдності.

Однак цього не можна сказати стосовно систематизації кримінально-правових норм у самій структурі розділу, що розглядається. Важко піддається логічному поясненню, наприклад, закріплення кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель у ст. 239, а за безгосподарське використання земель — у ст. 254 Кримінального кодексу. При цьому безгосподарське використання земельних ресурсів, що призвело до тривалого зниження чи втрати їх родючості, виведення земель із сільськогосподарського використання, змиття гумусного змісту чи порушення структури ґрунтів, скоріше належить не до екологічних, а до господарських злочинів. Так само в однаковій мірі порушення ветеринарних правил за ст. 251 Кримінального кодексу, що призвело до поширення епізоотії, може мати місце як серед диких тварин, що знаходяться в стані природної волі, так і серед домашніх та сільськогосподарських тварин, що не відносяться до об'єктів охорони за природноресурсовим й екологічним законодавством.

Головна перевага оновлених складів екологічних злочинів полягає в тому, що їм, на відміну від попередніх кримінально-правових норм природоохоронного характеру, в основному притаманні середовищезахисні ознаки. Такий висновок безпосередньо випливає з аналізу змісту зазначених кримінально-правових норм, що дозволяє говорити про концептуальну зміну системи правового регулювання середовищезахисних відносин не тільки екологічним, а й кримінальним законодавством. Більш того, в окремих статтях кримінального закону проглядаються не узагальнені вимоги щодо охорони довкілля, а забезпечення захисту екологічних прав громадян і національного співтовариства кримінально-правовими засобами. Це властиво нормам ст. 236 — порушення правил екологічної безпеки, ст. 237 — невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення, ст. 238 — приховування або перекручування відомостей про екологічний стан або захворюваність населення, ст. 241 — забруднення атмосферного повітря, ст. 242 — порушення правил охорони вод, ст. 243 — забруднення моря та деяким іншим нормам цього розділу кримінального закону.

Однак, як і раніше, у чинному Кримінальному кодексі без достатньої уваги залишилися кримінально-правові засоби охорони окремих природних об'єктів

та їх ресурсів, не кажучи вже про захист суб'єктивних прав фізичних і юридичних осіб на їхнє використання, і, насамперед на засадах права власності. Зміст складів злочинів, закріплених у VI розділі Кримінального кодексу, — злочину проти власності, свідчить про те, що в ньому немає жодної статті, спеціально присвяченої охороні природних об'єктів та захисту права власності на них. Навіть традиційно жорстке огороження права державної власності на природні ресурси залишено без належної охорони кримінально-правовими засобами.

Безумовно, може мати місце знищення чи пошкодження лісових масивів шляхом підпалу, незаконна порубка лісу чи присвоєння його окремих ресурсних компонентів, порушення законодавства про захист рослин шляхом збору «червоно-книжкових» чи «зелено-книжкових» ресурсів рослинного світу, незаконне полювання чи незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом з метою присвоєння об'єктів тваринного світу або проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів, що завдають їм значної шкоди, або навмисне знищення чи пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду і т. п. Але, строго кажучи, в аналогічних випадках буде мати місце не злочини проти власності, а злочини проти встановленого правопорядку використання природних багатств та охорони довкілля.

До особливостей покладання мір кримінальної відповідальності за порушення природноресурсового й екологічного законодавства варто віднести і те, що вони застосовуються тільки в судовому порядку на підставі розгляду матеріалів розслідуваної кримінальної справи. Позасудова кримінальна відповідальність, у т. ч. за природноресурсові й екологічні правопорушення, застосовуватися не може.

Найбільшу теоретичну і практичну складність викликає розмежування протиправних дій у сфері природокористування і природоохорони на кримінальні злочини й адміністративні провини. Найчастіше одні і ті ж порушення правил природокористування чи вимог щодо охорони навколишнього природного середовища тягнуть за собою в одних випадках кримінальну, а в інші — адміністративну відповідальність.

Діюче екологічне законодавство не містить однозначної відповіді на це запитання. Так, ст. 70 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» вказує на те, що визначення складів екологічних правопорушень і кримінальних злочинів, порядок притягнення винних до адміністративної та кримінальної відповідальності за їх вчинення встановлюються Кодексом України про адміністративні правопорушення та Кримінальним кодексом України. Традиційним критерієм розмежування кримінальних злочинів від адміністративних провин у цих галузях законодавства є ступінь суспільної небезпеки правопорушення та конкретна обставина його здійснення. Додатковими критеріями можуть бути розміри заподіяної шкоди довкіллю, тяжкість наслідків економічного характеру, що настали, та інші обставини.

Адміністративна відповідальність за порушення екологічного законо-

давства передбачена в Кодексі України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. [5] з наступними численними змінами і доповненнями, далі скорочено — КУАП. Останній містить спеціальну главу 7, в якій передбачені «Адміністративні правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури».

Адміністративна відповідальність за екологічні правопорушення передбачена й в інших главах КУАП. До них можна віднести склади адміністративних правопорушень про охорону здоров'я населення (гл. 5), адміністративні правопорушення, що посягають на власність, зокрема на природні ресурси (гл. 6), адміністративні правопорушення в промисловості, будівництві та в галузі використання електричної і теплової енергії (гл. 8) і деякі інші правопорушення.

Підставою для притягнення до адміністративної відповідальності є адміністративне правопорушення (адміністративна провина) у сфері використання природних ресурсів та охорони довкілля, тобто винне, протиправне діяння, що порушує екологічний правопорядок в суспільстві, за яке законодавством передбачена адміністративна відповідальність. Це визначення адміністративного правопорушення безпосередньо впливає із змісту ст. 9 КУАП.

Адміністративна відповідальність є оперативним засобом впливу на правопорушників, які допускають суспільно шкідливі вчинки у галузі використання природних об'єктів та охорони навколишньої природного середовища. У більшості випадків для застосування юридичної відповідальності в адміністративному порядку не потрібно визначення розміру заподіяної шкоди. Для її покладання достатнім є сам факт здійснення адміністративного правопорушення, зокрема в сфері природокористування і природоохорони.

Найбільш розповсюдженими видами адміністративно карних екологічних правопорушень є невиконання вимог екологічної безпеки. До них належать недотримання екологічних вимог при проектуванні, розміщенні, будівництві й експлуатації промислових об'єктів, здійсненні транспортування, збереження, переробки та знищення промислових і побутових відходів, здійснення порушень правил використання і вимог охорони окремих видів природних об'єктів та їх ресурсів і т. п.

Не менш розповсюдженими є правопорушення у вигляді самовільного заняття та використання природних ресурсів. В умовах роздержавлення і приватизації природних об'єктів кількість таких видів правопорушень істотно збільшилася. Під самовільним заняттям та використанням природних об'єктів розуміється оволодіння і використання об'єктів природи або природних ресурсів без їх передачі, надання, виділення, відводу, надання дозволу компетентними на те державними органами або органами місцевого самоврядування. Умови передачі об'єктів природи у власність або надання в користування, у т. ч. в оренду, а також порядок видачі ліцензій і дозволів на використання природних багатств країни, передбачено чинним природноресурсовим законодавством.

Виходячи з вимог ст. 24 КУАП в залежності від характеру, змісту і виду екологічного правопорушення, можуть застосовуватися такі адміністративні стяг-

нення: винесення попередження; стягнення штрафу; оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права займатися діяльністю, пов'язаною з використанням природних об'єктів та їх ресурсів; притягнення до виправних робіт; застосування адміністративного арешту. У зв'язку з цим ст. 25 КоАП підрозділяє адміністративні стягнення, у т.ч. за екологічні правопорушення на основні і додаткові. Так, оплатне вилучення об'єкта природи чи конфіскація предметів, які стали знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові стягнення.

Відповідно до ч. 2 ст. 25 КУАП, за одне адміністративне правопорушення може бути покладено основне або основне і додаткове стягнення. Однак у даний час це положення вступило в деяку суперечність з вимогами ст. 61 Конституції, що передбачає, що «ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за одне й теж саме правопорушення».

Попередження, як захід адміністративного впливу за природоресурсове й екологічне правопорушення, вноситься в писемній формі. Воно вручається правопорушнику під підпис і про це вноситься відповідний запис в облікові документи природоохоронних органів. Проте цей порядок попередження не завжди дотримується в діяльності природоохоронних органів.

Штраф є самим розповсюдженим видом адміністративної відповідальності у сфері природокористування і природоохорони. Він являє собою стягнення з правопорушника визначеної грошової суми. Розміри адміністративних штрафів у даний час обмежуються кількістю не оподатковуваних податком мінімумів доходів громадян або посадових осіб.

Оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в його примусовому вилученні і наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власнику за винятком витрат по реалізації вилученого предмета. Це може мати місце, наприклад, при здійсненні адміністративного правопорушення вперше й усвідомленні його наслідків.

Конфіскація предмета, який став знаряддям скоєння природоресурсових та екологічних правопорушень може застосовуватися як основний або додатковий захід адміністративної відповідальності. До них належать знаряддя лову чи відстрілу, засоби видобутку та пристосування збору, технічні засоби і спеціальні знаряддя тощо.

Позбавлення спеціального права займатися діяльністю, пов'язаною з використанням природних об'єктів та їх ресурсів, як міра адміністративного стягнення, також передбачено в КУАП. Воно може застосовуватися за порушення правил використання об'єктів тваринного світу, зокрема за порушення правил полювання. Позбавлення цього права може мати місце терміном до 3 років. Однак позбавлення права на полювання не може застосовуватися до осіб, для яких зайняття полюванням є основним джерелом або засобом існування.

Безумовно, за природноресурсові й екологічні правопорушення можуть застосовуватися такі міри адміністративних стягнень, як виправні роботи й адміністративний арешт. Але їх застосування на практиці зустрічається досить рідко. Це пояснюється ускладненою процедурою їхнього застосування та їх низкою ефективністю в сфері забезпечення раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля.

Передбачене ч. 3 ст. 68 екологічного закону безоплатне вилучення незаконно добутих природних ресурсів та виготовленої з них продукції не належить до мір адміністративної відповідальності за порушення природноресурсового й екологічного законодавства. Як уже відзначалося, адміністративному законодавству відомо як оплатне, так і безоплатне вилучення предмета адміністративного правопорушення. Однак при безоплатному вилученні незаконно добутих природних ресурсів, наприклад видобутку корисних копалин, заготівлі деревини, вилову риби тощо, має місце вилучення у правопорушника того, що йому не належить, на законній підставі. Вилучена продукція, що виготовлена з незаконно добутих природних ресурсів, а також стягнення отриманих доходів від її реалізації спрямовуються у місцеві фонди охорони навколишньої природного середовища.

Міри адміністративної відповідальності за екологічні правопорушення можуть застосовуватися адміністративними комісіями, утвореними в міських, селищних і сільських радах, а у випадках їх відсутності — самими сільськими і селищними радами, місцевими судами або суддями, органами державних інспекцій і уповноваженими на це посадовими особами.

Найбільш розповсюдженим є застосування адміністративних стягнень за порушення природноресурсового й екологічного законодавства державними органами та їхніми інспекціями і спеціально уповноваженими посадовими особами. До них належать центральні та місцеві органи державного санітарного нагляду, ветеринарного контролю, охорони земельних і водних ресурсів, рибохорони й охорони мисливського господарства, лісової охорони та карантинної служби рослин, охорони навколишнього природного середовища, архітектурно-будівельного контролю, стандартизації, метрології та сертифікації, а також їхні керівники та посадові особи, уповноважені чинним законодавством на застосування відповідних заходів адміністративного впливу на правопорушників.

Справи про адміністративні правопорушення у сфері природноресурсового і природоохоронного законодавства можуть розглядатися колегіально зазначеними органами або одноосібно уповноваженими особами згідно з наданим протоколом про скоєне правопорушення. Стягнення покладаються відповідно до прийнятого рішення, що підлягає виконанню в порядку, встановленому адміністративним законодавством.

Цивільна відповідальність за допущені порушення екологічного законодавства й особливості її застосування передбачені у ст. 69 Закону «Про охорону навколишньої природного середовища». Правову основу цивільно-правової відповідальності за екологічні правопорушення складають положення природноресурсових кодексів і вимоги природоохоронних та середовищезахисних законів, які

відсилково вказують на можливість застосування цього виду відповідальності. Але конкретні міри цивільно-правової відповідальності застосовуються відповідно до норм чинного Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. [6].

Відповідно до ч. 5 ст. 319 нового Цивільного кодексу, власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі. Не вдаючись у детальний аналіз змісту наведеної цивільно-правової норми, все ж слід звернути увагу на те, що вона містить в собі як приватні, так і публічні інтереси. Безумовно, екологічні інтереси суспільства та якість довкілля носять публічний характер, що вимагає їх державної охорони і захисту, у т. ч. із застосуванням мір юридичної відповідальності.

Шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про використання природних ресурсів та охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації, як правило, в повному обсязі без застосування норм зниження розміру стягнення та незалежно від збору за забруднення довкілля та погіршення якості природних ресурсів. При цьому ч. 5 ст. 68 екологічного закону передбачає, що застосування заходів дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних від компенсації шкоди, заподіяної забрудненням навколишнього природного середовища та погіршенням якості природних ресурсів. Це означає, що цивільно-правова відповідальність для заподійовичів шкоди природному середовищу може наступити незалежно від застосування до них мір інших видів юридичної відповідальності, передбачених нормами чинного законодавства.

Цивільна відповідальність за екологічні правопорушення в основному носить компенсаційний характер. Вона полягає в покладанні на заподійовича шкоди природним ресурсам або природному середовищу несприятливих наслідків майнового характеру у вигляді цивільно-правових санкцій. Так, згідно з ст. 394 Цивільного кодексу, власник земельної ділянки має право на компенсацію у зв'язку із зниженням її цінності в результаті діяльності, що призвела до зниження рівня екологічної та шумової захищеності території й погіршення природних властивостей землі.

Застосування цивільно-правових мір відповідальності за заподіяння шкоди природі має цілий ряд особливостей. Природа, як відомо, не є майном у цивільно-правовому розумінні, хоча окремі природні об'єкти поступово повертаються у майновий цивільно-правовий обіг, а деякі з них піддані грошовій оцінці. Екологічна шкода, заподіяна природному середовищу, проявляється в погіршенні якості довкілля, що не піддається повному відшкодуванню. Ця шкода має властивості особливого прояву в просторі та часі. При відшкодуванні шкоди, заподіяної природним ресурсам чи навколишньому середовищу, стягненню підлягають майбутні витрати власників та природокористувачів задля поновлення природних компонентів, відтворення природних ресурсів або відновлення якості природного середовища. Наведені та інші особливості шкоди природному середовищу передбачені в екологічному законодавстві та мають враховуватися при покладанні цивільно-правової відповідальності за вчинені правопорушення.

Природне походження об'єктів довкілля та відсутність їхнього вартісного виразу в трудових витратах обумовлюють застосування таксового методу обчислення заподіяної шкоди, умовно враховуючий розмір екологічного збитку природному середовищу та шкоди, завданої матеріалізованим об'єктам природи. Але ні природноресурсове, ні екологічне законодавство не передбачають такси і методики обчислення розміру збитку, заподіяваного усім видам природним об'єктам та їх ресурсам. Тому часто доводиться застосовуватися до загально цивільного методу встановлення розміру шкоди, заподіяної природним об'єктам та природному середовищу.

Одним з основних вимог застосування цивільно-правової відповідальності до екологічних правопорушень є повне відшкодування заподіяної шкоди. Так, згідно із ч. 2 ст. 69 природоохоронного закону, особи, яким заподіяно шкоди, мають право на відшкодування неодержаних прибутків за час, необхідний для відновлення здоров'я, якості навколишнього природного середовища та відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням.

Забезпечення повної компенсації природноресурсової та екологічної шкоди юридичним і фізичним особам може бути досягнуто також відшкодуванням збитків і стягненням неустойки. У таких випадках цивільно-правова відповідальність за правопорушення носить субсидіарний характер, що заповнює прогалини природноресурсового й екологічного законодавства. Тому в подібних випадках норми цивільного права застосовуються для регулювання природноресурсових та екологічних відносин, якщо вони не врегульовані спеціальним законодавством.

Особливістю застосування цивільно-правової відповідальності до правопорушників природноресурсового й екологічного законодавства є відшкодування шкоди, заподіяної власником джерела підвищеної небезпеки. Згідно з ч. 3 ст. 69 екологічного закону особи, що володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, зобов'язані компенсувати заподіяну шкоду громадянам та юридичним особам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих.

Наведене положення природоохоронного закону покладає відповідальність не на будь-яких володарів джерела підвищеної небезпеки, а тільки на володарів підвищеної екологічної небезпеки. А вони в цивільному й екологічному законодавстві можуть не збігатися. Тому при судовому розгляді кожної конкретної справи суди мають обговорювати питання про наявність у спричинителя шкоди джерела підвищеної екологічної небезпеки і визнати його таким. З цього випливає, що застосування положень розділу 82 нового Цивільного кодексу про відшкодування шкоди, зокрема ст. 1187 про відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, ст. 1188 про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок взаємодії декількох джерел підвищеної небезпеки, ст. 1189 про відшкодування ядерної шкоди навколишньому середовищу, повинні застосовуватися з урахуванням особливостей заподіяння шкоди джерелом підвищеної екологічної небезпеки. Слід також звернути увагу на те, що

у вказаних нормах цивільного права саме трактування джерела підвищеної небезпеки та його об'єктів істотно розширено у порівнянні зі ст. 450 Цивільного кодексу від 18 липня 1963 р. [7].

У зв'язку з тим, що метою цивільно-правової відповідальності в природно-ресурсових і екологічних відносинах є відшкодування шкоди природному середовищу, здоров'ю людини, компенсації збитків власникам і природокористувачам, то при відсутності таких видів шкоди не має підстав для застосування цивільно-правової відповідальності. Однак цю обставину не слід змішувати з відшкодуванням збитків та втрат власникам природних об'єктів та природокористувачам, що заподіяні правомірними діями. У подібних випадках має місце не цивільна відповідальність, а сплата гарантованих компенсацій за неодержані доходи, понесені витрати та зроблені вкладення в природний об'єкт, виведення природного об'єкта з господарського використання і т. п.

Відшкодування шкоди, заподіяної природним об'єктам та навколишньому середовищу, може здійснюватися у добровільному порядку. При відмові спричинителя відшкодувати шкоду добровільно вона стягується примусово в судовому порядку у вигляді покладання цивільно-правової відповідальності на спричинителя шкоди природним об'єктам та їх ресурсам.

Дисциплінарна відповідальність за невиконання або неналежне виконання трудових обов'язків у сфері раціонального використання природних ресурсів та забезпечення охорони навколишнього середовища покладається відповідно до норм Кодексу законів про працю України від 10 грудня 1971 р. [8] з наступними змінами і доповненнями (далі — КЗПУ). Однак слід зазначити, що дисциплінарна відповідальність за трудові порушення вимог природно-ресурсового й екологічного законодавства може застосовуватися з дотриманням норм інших актів трудового законодавства, прийнятих у відповідності до КЗПУ. Так, згідно із ст. 142 КЗПУ, ними є Правила внутрішнього трудового розпорядку підприємства, установи та організації, прийняті на основі типових правил, їх установчі документи, прийняті у встановленому порядку, а в деяких галузях народного господарства для окремих категорій працівників діють статuti і положення про дисципліну.

Підставою для покладання дисциплінарної відповідальності за трудові порушення природно-ресурсового й екологічного законодавства є скоєння працівником дисциплінарної провини в процесі здійснення їм своїх трудових обов'язків, що порушують встановлені природоохоронні вимоги. У трудовій діяльності робітників та службовців такі правопорушення можуть проявлятися в різноманітних діях або бездіяльності: у невиконанні покладених трудових функцій по охороні та використанню природних об'єктів та їх ресурсів, у порушенні процесу виконання робіт, у недотриманні технологічної дисципліни виконання робіт тощо.

Суб'єктами дисциплінарної відповідальності в природно-ресурсових та екологічних правопорушеннях є робітники, службовці та посадові особи підприємства, установи й організації, які знаходяться з останніми у трудових відносинах. Отже, дисциплінарна відповідальність обумовлюється наявністю трудових правовідносин і поза них застосовуватися не можуть.

Відповідно до ст. 147 КЗПУ, за порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосована тільки одна з таких мір стягнення: оголошення догани або звільнення з роботи. Отже, дисциплінарна відповідальність працівників, в обов'язки яких входило виконання природоохоронних функцій, за загальними нормами трудового законодавства не може виходити за межі його вимог. Тому за допущені правопорушення екологічного правопорядку на працівників можуть бути покладені тільки зазначені дисциплінарні стягнення. Однак статутами, нормами та положеннями про дисципліну для окремих категорій працівників можуть бути передбачені й інші дисциплінарні стягнення.

Дисциплінарні стягнення покладаються органом, якому надано право прийому на роботу (обрання, затвердження та призначення на посаду) працівника. На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншим актам законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатися також вищими органами. Працівники, які займають виборні посади, можуть бути звільнені з посади тільки за рішенням органу, який обрав їх на посаду, і лише за підставами, передбаченими законодавством.

Безумовно, при притягненні до дисциплінарної відповідальності за невиконання чи неналежне виконання працівником своїх природоохоронних функцій слід дотримуватися й інших вимог трудового законодавства, зокрема стосовно термінів та порядку застосування дисциплінарних стягнень. Покладаються вони у формі видання наказу або ухвалення відповідного рішення, які підлягають доведенню до працівника під підпис.

У випадках вчинення дисциплінарної провини, що спричинило матеріальну шкоду доквіллю, може застосовуватися матеріальна відповідальність у розмірах, в порядку та на умовах, передбачених трудовим законодавством. Таким чином, у подібних випадках має місце трудово-матеріальна відповідальність, яка пов'язана з трудовими відносинами, а не майнова цивільно-правова відповідальність, що зумовлювана делікатними зобов'язаннями, передбаченими у цивільному законодавстві.

На відміну від цивільно-правової майнової відповідальності, трудово-матеріальна відповідальність працівників за порушення вимог природноресурсового й екологічного законодавства має цілу низку особливостей. Вони полягають у такому: працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі або організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків; при покладанні матеріальної відповідальності трудові права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності лише за пряму дійсну шкоду, лише у межах та в порядку, передбаченому законодавством, і за умови, якщо така шкода заподіяна підприємству, установі або організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника; трудово-матеріальна відповідальність працівників, як правило, обмежується визначеною частиною заробітку працівника і не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством; при наявності зазначених підстав і умов мате-

ріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності; на працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, що належить до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також за неотриманий підприємством, установою або організацією дохід та за шкоду, заподіяну працівником, який знаходився в стані крайньої необхідності; працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно відшкодувати її цілком або частково; за згодою власника або уповноваженого ним органу, працівник може передати для відшкодування заподіяної шкоди рівноцінне майно або виправити ушкоджений об'єкт.

При покладанні трудової матеріальної відповідальності на працівників за природоохоронні правопорушення слід дотримуватися й інших вимог трудового законодавства. Ними, наприклад, є: обмеження матеріальної відповідальності межами середньомісячного заробітку; визначення меж матеріальної відповідальності у випадках, коли фактичний розмір заподіяної шкоди природним об'єктам перевищує її номінальний розмір; правомірне покладання повної матеріальної відповідальності; дотримання вимог визначення розміру шкоди та встановлення порядку її відшкодування тощо.

Посадові особи та спеціалісти, винні в порушенні вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, відповідно до ч. 7 ст. 68 екологічного закону, за поданням державних органів охорони довкілля згідно з рішеннями їх уповноважених органів позбавляються премій за основними результатами господарської діяльності повністю або частково. Умови і порядок позбавлення винних посадових осіб і спеціалістів преміальних винагород визначається чинним законодавством.

Позбавлення премій за порушення вимог природноресурсового й екологічного законодавства не можна відносити до видів трудової відповідальності. Безумовно, депреміювання є важливим заходом впливу на посадових осіб та фахівців, що спрямовано на забезпечення раціонального природокористування, ефективної охорони довкілля та належної екологічної безпеки. Однак депреміювання за правовим змістом та положеннями трудового законодавства не є мірою дисциплінарної відповідальності. У подібних випадках працівникам не надається те, чого вони не заслужили, що в строго правовому розумінні не є юридичною відповідальністю.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 41. — Ст. 546.
3. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25–26. — Ст. 131.
4. Кримінальний кодекс Української РСР від 28 грудня 1960 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1961. — № 2. — Ст. 14.

5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1984. — Дод. до № 51. — Ст. 1122.
6. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
7. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1963. — № 30. — Ст. 463.
8. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1971. — Дод. до № 50. — Ст. 375.